

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletlerle Bir İlişki Türü Olarak Arkeo-Diplomasi *Archaeo-Diplomacy as a Type of Ottoman State's Relation with European States in the 19th Century*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Gürsoy Şahin

Afyon Kocatepe Üniversitesi
gsahin@aku.edu.tr

Başvuru/Submitted:
3 Kasım 2024

Kabul/Accepted:
5 Aralık 2024

DOI: [10.20860/ijoses.1578684](https://doi.org/10.20860/ijoses.1578684)

Atıf/Citation:

Şahin, G. "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletlerle Bir İlişki Türü Olarak Arkeo-Diplomasi", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 22 (2024):94-110.

Benzerlik / Similarity: 10

Öz

Kadim bir geçmişe sahip olan Osmanlı coğrafyası, XIX. yüzyılda Avrupalı devletlerin hem siyasi hem de kültürel olarak ilgi odağındaydı. Anadolu ve Balkanlar'da eski eserlere gösterilen ilgi anılan yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı bir anlam kazandı. Bu dönemde Osmanlı ve Avrupalı devletler arasında alenen eski eser rekabeti yaşanmaktaydı. Bir taraftan Avrupalı arkeologlar kendi ülkelerine eski eser götürmenin telaşında iken diğer taraftan Osmanlı yöneticileri İstanbul'daki Müze-i Hümayûn'a eser nakletmeye çalışmaktaydı. Öte yandan Osmanlı idarecileri arkeolojiyi diplomasi için bir araç olarak da kullanmaktaydı.

Arkeolojinin uluslararası ilişkilerle sıkı bir bağı bulunmakta olup Osmanlı Devleti'nin takip ettiği diplomasi için kritik bir unsuru oluşturmaktaydı. Tamamı olmasa da Osmanlı hükümetleri tarafından izin verilen arkeolojik kazıların önemli bir kısmı, Osmanlı'nın diplomatik gündemi çerçevesinde faaliyetine devam etti. Bu bağlamda uluslararası araştırma gezileri veya eski eser araştırmalarının başlatılması büyükelçilerin diplomatik becerileriyle yakından ilgili idi. Kazıların sürdürülmesinin başat koşulu ise ülkeler arasındaki ilişkilerin düzeyi idi. Keza Osmanlı topraklarında bulunan eserlerin ülke dışına çıkarılmasına izin verilmesi hususu da diplomatik ilişkilerin ayrı bir yönünü ortaya koymaktaydı. Bunun sonucu olarak Osmanlı diplomasisi, arkeolojik araştırmaların pratik ve diplomatik süreçlerini kültürel miras alanı içinde bir bağlama oturttu. Böylece Müze-i Hümayûn, geçmiş ulusal ve uluslararası düzeyde sunmaya odaklandı. Çalışmada Osmanlı yönetiminin eski eserlere yüklediği siyasi ve diplomatik anlam ile arkeolojik eserleri diplomatik bir araç olarak kullanımını arşiv belgeleri ışığında irdelenmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Arkeo-Diplomasi, Anadolu, Balkanlar, Eski Eser, Müze-i Hümayûn.

Abstract

The Ottoman geography, having an ancient past, was politically and culturally in the spotlight of the European states in the 19th century. The interest in the ancient monuments in Anatolia and the Balkans took on a different meaning from the second half of the century mentioned above. In this period, there was an apparent competition for ancient monuments between the Ottoman and European states. While on the one hand, European archaeologists were in a rush to bring antiquities to their own countries, on the other hand, the Ottoman rulers tried to transfer antiquities monuments to the Imperial Museum in İstanbul. On the other hand, the Ottoman governors also used archaeology as a tool of diplomacy.

Archaeology had a close connection with international relations and was a critical element of the diplomacy that the Ottoman State pursued. Although not all, a significant part of the archaeological excavations allowed by the Ottoman Governments continued their activities within the frame of the diplomatic agenda of the Ottoman State. In this context, the initiation of international research trips or ancient monument research was closely related to the diplomatic skills of the ambassadors. The principal condition of continuing excavations was the level of relations between countries. Also, the issue of allowing the monuments found in the Ottoman lands to be taken out of the country showed a different aspect of the diplomatic relations. As a consequence, Ottoman diplomacy put practical and diplomatic processes of archaeological research in a context within the area of cultural heritage. Thus, the Imperial Museum focused on presenting the past nationally and internationally. This study tried to examine the political and diplomatic meaning that the Ottoman government attributed to the ancient monuments and the Ottoman government's use of antiquities monuments as a diplomatic tool in light of archive documents.

Keywords: Archaeo-Diplomacy, Anatolia, the Balkans, Antiquities, the Imperial Museum.

Giriş

Diplomasi; uluslararası ilişkilerde devletlerin amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları her türlü araç/yöntem olarak tanımlanabilir. Terim uzun bir gelişme sürecinden sonra ilk kez 1796'da Edmund Burke tarafından “uluslararası ilişkileri yönetme biçimi” olarak kullanıldı. Böylece devletlerin savaş yerine barışçıl yolları kullanması, ayrıca ikna ve iletişim becerileri gerektiren bir alanın ortaya çıkması sağlandı (Turan, 2004, s. 58; Elçi, 2019, s. 25; Kurnaz Şahin, 2022, s. 118).

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devletlerarası ilişkilerinde “geçici (*ad hoc*) diplomasiyi” kullandı. Resmî bir elçi ve maiyetindekilerin geçici olarak bir ülkeye gitmeleri ve özel görüşmeler yapmaları şeklinde tanımlanabilecek bu usule karşılık Avrupalı devletler İstanbul'da daimi elçilikler açtılar (Kuran, 1988, s. 10; İpşirli, 1999, s. 198-199). XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan ile Rusya'ya karşı mücadeleleri ve savaşlarda aldığı yenilgiler hem toprak kayıplarına hem de prestij kaybına sebep oldu. Osmanlı yönetimi yaşanan olumsuzluklar karşısında artık Batılı diplomatik usulleri benimseme konusunda çabalarını yoğunlaştırdı. Böylece toprak bütünlüğü, mütekabiliyet ve eşitliğe saygı prensiplerinin tam olarak uygulanması mücadelesinin verildiği bir sürece girildi. 1793'te ilk etapta Londra'da olmak üzere Avrupa başkentlerinde daimi elçiliklerin kurulmasıyla Osmanlı Devleti de “daimi (*sürekli*) diplomasi” uygulamasına geçti. Bu çabalar her ne kadar umulan sonuçları elde etmede yetersiz kalmışsa da neticede diplomasinin modernleşmesi yolunda ilk adımlar atılmış oldu (Turan, 2023, s. 5).

1789'da gerçekleşen Fransız İhtilali'nin ardından patlak veren Koalisyon Savaşları ve Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgali, Osmanlı Devleti açısından son derece zorlu bir dönemin başlangıcı oldu. XIX. yüzyılda ekonomik potansiyeli ve siyasi gücü gittikçe zayıflayan Osmanlı Devleti, 1815'te toplanan Viyana Kongresi sonrasında gündeme getirilen “Şark Meselesi/Doğu Sorunu” kapsamında Batı'nın her geçen gün nüfuzuna girmeye başladı. Böylece Osmanlı Devleti için ayakta kalmanın en önemli araçlarından birisi diplomasi oldu. Avrupa devletleri arasındaki rekabet ve güç çatışmasından yararlanarak yürütülen diplomasi ve kurulmaya çalışılan denge politikası, Osmanlı Devleti'nin anılan yüzyıl boyunca ayakta kalmasına katkı sağladı (Turan, 2023, s. 5).

Kaynaklar diplomasiyi “sert ve yumuşak güç” olarak ikiye ayırır. “Hard power” da denilen “sert güce” dayanan diplomasi, askerî ve ekonomik potansiyel gibi somut bir güç uygulanmasına dayanır. “Yumuşak güç (*soft power*)” ise demokratik siyasi rejimler ve kültürel zenginlik gibi unsurları içeren ikna yeteneğine dayandırılmaktaydı (Keyman, 2022, s. 323). Bu anlamda arkeologları ve arkeolojiyi “yumuşak güç” unsurlarından birisi olarak kabul etmek mümkün görünmektedir (Luke & Kersel, 2013, s. 5).

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ihtilaflarını ve krizlerini aşmada yerine göre *sert güç*, yerine göre de *yumuşak güç* olarak tanımlanabilecek diplomasi yöntemlerine başvurdu. Bu yüzyılda Osmanlı yöneticilerinin başvurduğu ve kaynaklarda “bir kültürel diplomasi aracı ve yumuşak güç” olarak tanımlanan diplomasi araçlarından birisi de arkeo-diplomasi oldu (Archaeology, 2024, s. 4). Literatürde anılan kavramın dünyada kullanımı ile ilgili bir takım örnekler mevcuttur¹. Ancak arkeo-

¹ Örneğin 2013 yılında ABD'li diplomatlar, griffin [kartal başlı aslan gövdeli ejderha] şeklinde dökülmüş 2.700 yıllık bir Pers gümüş içki kabının İranlı yetkililere iade edildiğini açıkladı. İçki kabı 2003 yılında bir soruşturma sırasında ele geçirilmişti. Bu adım arkeo-diplomasinin bir örneği olarak ABD-İran ilişkilerindeki buzların eridiğine dair bir işaret olarak değerlendirildi. ABD Dışişleri Bakanlığı, eserin iadesinin, Amerika Birleşik Devletleri'nin kültürel miras varlıklarına duyduğu güçlü saygıyı yansıttığını, eserin

diplomasi, Türkiye’deki akademik yazında sıklıkla kullanılan bir kavram değildir. Bu makalede arkeo-diplomasi; arkeolojinin diplomatik ilişkilerdeki etkisine vurgu yapmak üzere kavramsallaştırılmıştır.

Çalışmada Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyıl boyunca takip ettiği dış siyasetin kritik bir unsurunu oluşturan arkeolojinin, diplomasinin bir aracı olarak kullanımı irdelendi. Bu bağlamda müzecilik faaliyetlerinde yabancı uzmanlardan yararlanma, eski eserlerle ilgili ilmi faaliyetlere katılma, kazı izni almak ve tespit edilen eserlerin yurtdışına götürülmesi amacıyla yürütülen diplomatik girişimler arkeo-diplomasi kapsamında değerlendirilebilir. Keza Osmanlı hükümetleri tarafından izin verilen arkeolojik kazıların önemli bir kısmının Osmanlı’nın diplomatik gündemi çerçevesinde faaliyetine devam ettiği söylenmelidir. Uluslararası araştırma gezileri veya eski eser araştırmalarının başlatılması da büyükelçilerin diplomatik becerileriyle ilintiliydi. Kazıların sürdürülmesinin temel şartı ülkeler arasındaki ilişkilerin düzeyi idi. Bu yaklaşımla makalede Osmanlı diplomasinin, arkeolojik araştırmaların pratik ve diplomatik süreçlerini kültürel miras alanı içinde nasıl bir yere oturttuğu da değerlendirilmeye çalışıldı.

1. Eski Eser mi Köken Araştırma mı Bilgi Toplama mı?

Avrupa’da Rönesans’ın etkisiyle antik çağ eserlerine duyulan ilgi, XVIII. yüzyılda arkeolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasıyla Yunan ve Roma sanatına yönelik ciddi bir merak dönüştü. Bunun sonucunda Antik Yunan kentlerinin yer aldığı Ege ve Akdeniz sahilleri başta olmak üzere Irak, Suriye, Filistin ve Mısır gibi bölgeler Osmanlı coğrafyasını sıkça ziyaret edilir hale getirdi (Karaca, 2004, s. 381). Ancak arkeologlar sadece bilimsel çalışmalarla sınırlı kalmadı.

Osmanlı coğrafyası, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupalı arkeologların ilgi gösterdikleri ve eski eser araştırmaları yaptıkları bölgelerdendi. Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında eski eserlerle bilinçli ve sistemli bir şekilde ilgilenmesi, Osmanlı coğrafyasıyla ilgili politikalar üretilmesi ve arkeolojiyi nüfuz aracı olarak kullanma isteğinin bir göstergesi olarak da değerlendirilmelidir. Arkeologlar ülkelerinin adeta öncü gücü olarak çalıştılar. Bu anlamda örneğin İtalyanlar, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyıl başlarında Anadolu’da “nüfuz edebilecekleri bölgeleri keşfetmek” amacıyla arkeoloji heyetleri gönderdiler (Çelebi, 2018, s. 359, 369; Çelebi, 2007, s. 387).

Arkeolojik araştırmalarda aynı zamanda köken arama ve bulma güdüsünün önemli bir motivasyon kaynağı olduğu söylenmelidir (Çelebi, 2018, s.358). Bu anlamda Avrupalı gezginler, arkeologlar ve bilim adamları XIX. yüzyılda özellikle Balkanlar’da bilimsel geziler düzenlemekteydi. Gerçekleştirilen bu tür keşif gezileri neticesinde Antik Yunan medeniyetinden kalan pek çok eser tespit edildi (Demirhan, 2012, 41-64). Helenizm, anılan yüzyılda Filhelenizm olarak yeniden canlandırılırken Antik Yunan mirası ve Atina adeta göklere çıkarılmaktaydı. Buna karşılık İstanbul ve Osmanlı Hükümeti eski eserlere yönelik politikaları sebebiyle alabildiğine eleştirilmekteydi (Shaw, 2015, s. 60, 65, 73).

XIX. yüzyılda Antik Yunan yanında “*Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisi*”ne duyulan ilgi üzerinde de durmak gereklidir. Kitab-ı Mukaddes hakkında yapılan arkeolojik çalışmalar, Avrupa’nın mirası ile Yakın Doğu’daki mirasın bağlantısını kurmak için bir fırsat olarak kabul edilmekteydi. Kitab-ı Mukaddes’te sözü edilen Filistin, Mezopotamya ve Mısır gibi bölgeler Osmanlı Devleti’nin idaresindeydi. Buralarda yapılacak araştırmalar Kitab-ı Mukaddes’te anlatılanların gerçekliğini

muhtemelen İran’dan kaçırıldığını ve İran halkının mirası için önemli bir kültürel miras olduğunu dile getirdi. Bu durumun aynı zamanda ABD’nin İran halkına duyduğu güçlü saygıyı da yansıttığı ifade edildi (Boyle, 2024).

kanıtlamaya yarayabilir ayrıca Avrupa mirasının bir yönüyle temelini oluşturan bölgelerde yönetim hakkına sahip olma ihtimalini mümkün kılabildi. Yakın Doğu’da yapılacak araştırmalarla ilgili İngiltere’de ve ABD’de dernekler ve vakıflar da kuruldu. Netice itibarıyla Fırat ve Dicle nehirleri civarıyla Doğu Akdeniz’de arkeolojik araştırmalar yoğunlaştı. Böylece Yunan ve Yahudi toplumları “*kadim kültür ile bağlantı kolları*” olarak değerlendirilmeye başlandı (Shaw, 2015, s. 61-64).

Arkeolojik araştırmaların diğer bir yönü bilgi toplamaktı. XIX. yüzyıl Osmanlı’sında araziye çıkıp köylerde dolaşabilmenin en mantıklı ve haklı gerekçesi arkeolojik veya sanat tarihi ile ilgili araştırma yapmak olabilirdi. Osmanlı topraklarında araştırmalar yapan yabancı arkeologlar Dışişleri Bakanlıklarıyla ilişki içindeydi. Hatta Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyette bulduklarına dair örnekler de mevcuttu. Özellikle İngiliz arkeologlar casusluk, bilgi toplama ve Osmanlı’ya karşı provokasyon amacıyla hareket etmekteydi. Arkeologların XIX. yüzyılda Avrupa’da hakim olan anlayışla ülkelerindeki müzelere eski eser toplama misyonuyla hareket ettikleri de unutulmamalıdır. Batı’da arkeolojinin gelişim dinamiği de bu dönemde mümkün oldu. Tüm bu yaşananların sonucunda Osmanlı bürokrasisinde arkeologlara yönelik güvensiz bir imaj yerleşti. Arkeologlar potansiyel casus veya kaçakçı olarak görülmekteydi (Pulhan, 2001, s. 138-139; Çelebi, 2018, s.358-359). Dolayısıyla ülkeler arasındaki güvensizlik sadece arkeolojik ilişkileri değil aynı zamanda siyasi ilişkileri de olumsuz etkiledi. Diğer taraftan aradaki güvensizliği ortadan kaldırmak için diplomatlar devreye girdi. Böylece onların desteklediği, bilimsel araştırma izni alınması için araya girdikleri bir arkeolog grubu ortaya çıktı (Çelebi, 2018, s.364).

Avrupalı devletler XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Yunanistan ve Yakın Doğu topraklarında arkeolojik araştırmalarını sistematik olarak devam ettirecek adımlar attılar. Bu anlamda Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Avrupalı devletler, Atina’da kurdukları arkeoloji enstitüleriyle Antik Yunan’ın kültürel mirasına sahip çıktıklarını göstermekteydiler. Fransa 1846’da, Almanya 1874’te, Amerika Birleşik Devletleri 1881’de, İngiltere 1886’da, Avusturya 1898’de ve İtalya 1909’da Atina’da arkeoloji enstitüleri açarak Balkanlar ve Anadolu’da arkeolojik araştırmalar yapmaya başladılar (Şahin, 2021a, s. 124). Atina’da arkeoloji enstitüsü açmayan Ruslar, bölgedeki araştırmalarını 1894’te İstanbul’da kurdukları arkeoloji enstitüsü aracılığıyla yürüttü (Ünal, 2015, s. 26, 103, 190).

2. Kazı İzinleri ve Hediye Edilen Eski Eserler

Osmanlı topraklarında arkeolojik araştırma ve kazı yapabilmek için belirli prosedürler sonucunda izin alınması gerekli idi. Mevcut talimatnamelere göre Osmanlı coğrafyasında araştırma yapmayı planlayan yabancı araştırmacılar ilk olarak devletlerinin İstanbul’daki sefaretlerine başvurmak zorundaydı. Sefaretler izin talebini Osmanlı Hariciye Nezareti’ne iletirdi. Ardından talep Sadaret makamına arz edilir, izin durumu Dahiliye Nezareti’ne bildirilirdi. Talimatnamelere uygun hareket edilmesi kaydıyla verilen izinler ilgili vilayetlere de gönderilirdi. Bu yazılarda araştırmacılara saygılı davranılması ve gerekli kolaylığın sağlanması istenirdi (Muşmal, 2009, s. 45; Kutlu Dilbaz, 2014, s. 27; Eroğlu, 2012, s. 128; Sezer, 2003, s. 109). İzin işlemleri ile ilgili herhangi bir tereddüt yaşandığında Müze-i Hümayûn, Dahiliye veya Maarif Nezaretleri arasında yazışmalar gerçekleşirdi (BOA, DH.MKT, 214/36, 3-1, H. 03-09-1311). Yabancı araştırmacılar ülke genelinde yardımcı olunması ve kolaylık sağlanması amacıyla kendilerine tavsiye mektubu verilmesini de istemekteydi (BOA, DH.MKT, 1730/61, 1-1, H. 22-10-1307).

Osmanlı ülkesine gelen yabancılar, Türkiye’de arkeolojik araştırma yapmak amacıyla mutlaka diplomatik destek aramaktaydı. Bu desteği sağlayan profesyonel veya amatör arkeologlar, araştırmalarına başlamaktaydı. Osmanlı Devleti’nde kazı izni ile ilgili farklı tarihlendirmeler söz konusudur. Bazı kaynaklara göre 1840, bir kısım kaynağa göre ise 1843’te ilk kazı izni verildi (Atasoy, 1983, s. 1460; H. Karaduman, 2004, s. 75). Ancak izin tarihinin daha eskiye götürülebileceği anlaşılmaktadır. Örneğin İngiliz arkeolog Charles Fellows, Osmanlı ülkesine gelerek Bithynia, Mysia, Pisidia, Phrygia, Lydia, Pamphylia, Caria ve Lycia antik bölgelerinde araştırma yapmayı planlamaktaydı. Bu amaçla 12 Şubat 1838’de izin alan Fellows, 1838’de antik Likya kenti ile başkent Ksantos (Kınık)’un kalıntılarını buldu. Ayrıca yöredeki 13 antik kentin kalıntılarını saptadı. 1841 yılında tekrar Anadolu’ya gelen Fellows, bu kez çok sayıda mimari eser ile 78 sandık dolusu Likya heykelini izin alarak İngiltere’ye götürdü. Keza 1842’de yine Ksantos antik kentinden aralarında MÖ. VI.-V. yüzyıllardan kalma eserlerin de olduğu 27 sandık heykeli British Museum’a ulaştırdı (Bowen, 1948, s. 36; Smith, 1977, s. 383-387).

Eski eser konusundaki merakıyla tanınan bir diğer isim İngiliz Büyükelçi Lord Stratford Canning idi. Canning ısrarcı talebi ile 1846’da Mausolus antik kentinde kazı yapılmasını ve tespit edilen eserlerin British Museum’a götürülmesini temin etti (Poole, 1999, s. 105-108). Türkiye’de elçilik görevinde bulunan ve *diplomat arkeolog* olarak tanımlanabilecek bir başka İngiliz arkeolog Sir Henry Layard idi. 1845-1847 ile 1849-1851 aralığında Mezopotamya’da yaptığı kazılar sonucunda Asurluların başkenti Ninova’yı keşfetti (Kurat, 1968, s. 5; Davison, 1997, s. 249).

İngiliz elçisi Canning’le başlayan bu tür yaklaşım sonraki dönemlerde de devam etti. Kıbrıs’ta Amerikan Konsolosu Luigi Palma di Cesnola, Osmanlı Hükümetinden kazı izni isterken “*dost devletlere verilen izinler gibi izin*” istedi. İzin verilmesi veya verilmemesi dostluğun göstergesi olarak değerlendirilmekteydi. Keza eski eser araştırma izinleri, kişisel bir amaç için değil Avrupa ve ABD’deki müzeler adına talep edilmekteydi (Karaca, 2004, s. 386). Bu anlamda Cesnola, Kıbrıs’ta eski eser araştırmalarında ve ülke dışına çıkarmada karşılaştığı problemleri çözebilmek için New York Müzesi adına araştırma izni istemeyi tercih etti. İzin talebiyle ilgili ABD sefaretinin yazısında Kıbrıs veya Osmanlı ülkesinin farklı yerlerinde eski eser araştırmaları yapmak ve bulunan eserleri ülke dışına götürmek üzere “*İngiltere müze idaresine verilen imtiyazdan New York Müzesi müdürlerinin de faydalanması*” talep edildi. Osmanlı yetkilileri meseleyi değerlendirerek 12 Aralık 1873’ten itibaren geçerli olmak üzere bir yıl süreyle New York Müzesi Müdürlüğüne de “*aynı şartlarda araştırma izni*” verdi (BOA, HR.MKT, 807/87, 1-2; BOA, HR.MKT, 829/60). Bu tür izinler ABD’nin Osmanlı Hükümeti üzerindeki diplomatik veya siyasi etkisini yahut baskısını göstermesi bakımından dikkate değer bir örnektir (Şahin, 2022, s. 270).

Yabancı arkeologlar için izin alınması veya ülkelerine eski eser kazandırılma hususunda çoğu zaman elçilerin kimi zaman ise imparatorların devreye girmesi arkeo-diplomasinin göstergelerinden kabul edilmelidir. Arkeolojik faaliyetler izin alma, kazı yapma, çıkan eserleri kendi müzelerine götürme çaba ve metotlarıyla birlikte diplomatik bir faaliyet olduğu kadar bir çeşit baskı siyasetine de sebep olmaktadır (Karaca, 2004, s. 381, 385). Bu anlamda Fransız İmparatoru III. Napolyon’un atadığı ve antika meraklısı Fransız tebaasından Edmund Duthoit’in 1865’te Kıbrıs’ta Tuzla kazasından antika eserleri çıkarabilmeleri için, Sultan Abdülaziz’in emriyle Mayıs 1865’te özel izin verildi (Çelik, 2022, s. 177). Keza Kıbrıs mutasarrıflığından kendisine gerekli kolaylığın gösterilmesi emredildi (BOA, HR.MKT, 532/40, 4).

Osmanlı yetkilileri ülkede nizamnamelere göre hareket edilmesi ve eski eserleri koruma konusunda tedbir almaya çalışmakla birlikte her zaman kaçakçılığının önüne geçmek mümkün

olamadı. Örneğin antik Truva şehrindeki eserler, Henrich Schliemann tarafından 1873'te Atina'ya kaçırıldı. Garip olan H. Schliemann'ın talep ettiği bazı eski eserlerin kendisine verilmesiydi. Hatta eserlerin yurt dışına çıkarılması sırasında herhangi bir sorun yaşamaması için yetkili makamlar tarafından kendisine verilen belgeler de mevcuttu (Yüksel, 2012, s. 417). Truva'dan kaçırılan eserlerin ülkeye geri getirilmesi için ciddi bir hukuk mücadelesi verildi (Koşay vd., 2013a, s. 45-46; Sönmez, 2011, s. 215-228). Öte yandan H. Schliemann, eski eserleri saklayıp kaçırarak onları "*bilim adına kurtardığını ve kendisini bütün uygar dünyanın alkışlayacağını*" ifade etmekteydi (Yüksel, 2012, s. 417).

Eski eserlerin yurtdışına kaçırılmasında bazı zamanlar Müze-i Hümâyûn çalışanlarının da işbirliği veya ihmali olabilmekteydi. Bu anlamda 1892'de müzede Fransızca yazışmalardan sorumlu kâtip olarak işe başlayarak müze adına müfettişlik, komiserlik gibi önemli görevler üstlenen Theodor Makridi ile ilgili ciddi şüpheler vardı. T. Makridi, 1930'da emekliye ayrıldıktan sonra Atina'da kurulmakta olan Benaki Müzesi'nden davet aldı (Serbestoğlu 2020, s. 377; Eldem, 2017, s. 161-162; Cinoğlu, 2002, s. 11). Kaynaklarda T. Makridi'nin Atina'daki Benaki Müzesi'ni düzenlemek amacıyla giderken birçok eski eseri yanında götürdüğü kaydedilmektedir (Eyice, 1997, s. 6).

Eski eserlerden yurtdışına kaçırılanlar dışında padişah tarafından hediye edilenler de bulunmaktaydı. Bu anlamda Afyonkarahisar'da Sandıklı civarında bulunup Müze-i Hümâyûn'a teslim edilen ve Hristiyanlıkla ilgili eski bir yazıyı içeren sandık şeklindeki taş eser dikkat çekici bir örneklik oluşturmaktadır. Bu eser 29 Ocak 1893 tarihli tezkirede bildirildiği üzere Sultan II. Abdülhamid'in iradesine uygun olarak Ermeni Katolik Patriği Azaryan Efendi'ye emanet edilerek Papa XIII. Leo (Vincenzo Gioacchino Raffaele Luigi Pecci)'ya hediye olarak gönderildi. Papalıkta görevli Kardinal Mariano Rampolla del Tindaro imzalı 23 Şubat 1893 tarihli cevabi yazıda adı geçen taşın Azaryan Efendi tarafından sağlam bir şekilde teslim edildiği, Papanın "*pek ziyade bir hiss-i şükran ile*" hediye kabul ettiği dile getirildi (BOA, Y.MTV, 76/92, H. 17-09-1310; BOA, Y.A.HUS, 272/79, H. 16-09-1310).

Herhangi bir ülkenin müzesine farklı gerekçelerle eski eser hediye edilmesi diğer ülkeleri de harekete geçirebilmekteydi. Örneğin 12 Temmuz 1896'da Fransa'nın Louvre Müzesi Müdürü, Müze-i Hümâyûn'dan eski eser talep etti. Bunun üzerine Müze-i Hümâyûn yetkilileri talep edilen eski eserlerden diğerlerine göre "*çift ve değersiz*" olarak nitelendirilen altı adedinin teslim edileceğini ancak çift olmayan eserlerin sadece kalıplarının verilebileceğini ilettiler. Fakat bu cevap Louvre Müzesi Müdürü Mösyö Hoze tarafından kabul edilmek istenmedi ve talebini yineledi. Bunun üzerine Maarif Nezareti, Sadarete bir tahrirat göndererek Louvre Müzesi Müdürünün eski eser talebi karşısında nasıl bir tutum takınmak gerektiğini sordu (BOA, MF.MKT, 325/37, H. 01-02-1314). Değerlendirme sonucunda Louvre Müzesine eski eser gönderilmesine karar verilmekle birlikte elde bulunan eserler içerisinde "*çift ve değersiz*" olarak nitelendirilenler seçildi. Bu eserler, İstanbul Fransız Sefareti baştercümanının da hazır bulunduğu bir ortamda Louvre Müzesi Müdürü Mösyö Hoze'ye iletilmek üzere Fransa Sefaretine teslim edildi (BOA, BEO, 808/60538, H. 29-01-1314).

Fransızlar yanında Alman araştırmacılar da harekete geçti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında süratle organize olan Alman Doğu Bilimcileri, ülkelerinin yayılma alanlarını belirlemek ve söz konusu coğrafyayı araştırmak için yoğun bir faaliyete giriştiler. Bu dönemde Alman eski eser yağmacılığının sembolü ve en önemli örneği *Zeus (Bergama) Sunağı*'nın yurt dışına kaçırılması oldu. Carl Wilhelm Humann tarafından 1869-1878 yılları arasında kaçak olarak, 1878-1886 arasında üç sezon resmi izinle gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkarılan sunak, parçalar halinde Berlin Müzesi'ne

götürüldü. Bölgede dördüncü sezon kazı faaliyetleri 1900-1913 arasında da gerçekleşti. *Zeus (Bergama) Sunağı*'nın yahut diğer eski eserlerin yurt dışına kaçırılması, iddiaların aksine “*Türklerin cehaletinden dolayı*” değil “*şantaj ve baskı yoluyla zorla*” gerçekleştirildi (Ortaylı, 1981, s. 50-51; Sönmez, 2020, s. 169). Öte yandan araştırma izinlerinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbini kaybeden Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda bir dış desteğe ihtiyaç hissettiği döneme denk getirilmesi, bu işlemin arkeo-diplomatik bir adım olarak da değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Berlin Müzesi direktörlerinden Theodor Wiegand'ın faaliyetleri de Alman kültürel yayılma politikalarının bir diğer örneğidir. Sultan II. Abdülhamid, eski eserleri Avrupa devletleriyle ittifak kurmanın bir aracı olarak görmekte, Theodor Wiegand da bu durumdan her fırsatta yararlanmaktaydı. Bu anlamda Wiegand, 1900'de Osmanlı yetkililerinden izin alarak Selanik'ten bir adet, Karadeniz sahilinde Alaçam köyünden bir adet ve İstanbul'un çeşitli mekanlarında bulunan yedi adet direk başlığı olmak üzere toplam dokuz adet eski eseri Berlin Müzesi'ne nakletti (Shaw, 2015, s. 158-161; Şahin, 2021b, s. 346). Arkeolojik araştırmaların daha doğrusu “*arkeolojik zenginlikleri yağmalayacak kazıların*” Alman kültürel yayılmasının önemli motivasyonlarından birisi olduğu görülmektedir.

3. Yabancı Uzmanlar ve Osmanlı Müzeciliğinin Gelişimi

XIX. yüzyılda Avrupalı arkeologların araştırmaları, Osmanlı aydınınının eski eserlere yönelik ilgisinin artmasında etkili oldu. Hatta yüzyılın ortalarında Osmanlı aydınlarının eski eserlere yönelik merakı zirve noktasına ulaştı. Yeni araştırmalara göre 1840'da Tanzimat Fermanı'nın hemen sonrasında (Sönmez, 2020, s. 30-31) diğer literatüre göre Tophâne-i Âmire Müşiri Rodosîzâde Damat Ahmed Fethi Paşa'nın gayretleriyle 1846'da İstanbul'da profesyonel olmasa da bir müze kurulmasına yönelik ilk adım atıldı (Şahin, 2007, s. 110; Özkan, 1999, s. 454; Atasoy, 1983, s. 1458). Bunun sonucu olarak Osmanlı makamları, eski eserlerin ülke dışına kaçırılmaması yahut zarar görmemesi için çaba gösterildi. Bu girişim Osmanlı'nın kültürel hedeflerini göstermesi bakımından simgesel olarak da önemliydi (Shaw, 2015, s. 75). Müzecilik konusunda ilk adımın atılmasında 1846 yılının seçilmesi bir tesadüf olmasa gerektir. Bu anlamda Yunanistan'ın bağımsızlığı sonrası ilk olarak Fransa'nın 1846'da Atina'da arkeoloji enstitüsü açması karşısında Osmanlı aydınlarının somut adımlar atmaya başladığı düşünülebilir.

Temelleri 1846'da atılan Müze-i Hümâyûn, Sultan Abdülaziz döneminde 1869'da Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından İstanbul'da ziyarete açıldı. Safvet Paşa vilayetlere genelge göndererek ülkedeki eski eserlerin önemine dikkat çekti. Keza bu eserlerin zarar görmeyecek şekilde paket yapılarak müzeye gönderilmesini istedi. Bu şekilde eski eserlerin toplanması ve koruması hız kazandı. Arkeolojik eserler aynı zamanda diplomasinin bir unsuru olarak ön plana çıkmaya başladı. Bu anlamda Batılı uzmanların Müze-i Hümâyûn'da görevlendirmeleri ilk dikkat çeken husustur. 8 Temmuz 1869'da müzenin başına Galatasaray Sultanisinde tarih öğretmeni olarak görev yapan İngiliz Edward Goold getirildi (Ogan, 1947, s. 4). Bu dönemde bir İngiliz'in müdür olarak atanması Sadrazam Âlî Paşa'nın bir tercihi olduğu gibi Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından bir iyi niyet göstergesi olarak da değerlendirilmelidir. E. Goold'un müzedeki eski eserlerin sayısını artırma hususunda kayda değer çalışmalar gerçekleştirdiği söylenmelidir (Atasoy, 1983, s. 1458; Karaduman, 2004, s. 74).

Bu süreçte valiler veya mutasarrıflar tarafından Girit'ten, Selanik'ten, Trablusgarp'tan ve Anadolu'dan İstanbul'a çok sayıda eski eser gönderilmekteydi (Shaw, 2015, s. 107; Koşay vd, 2013a, s. 17; Ortaylı, 2002, s. 259-260; Ogan, 1947, s. 4). Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Selanik valileri her

fırsatta Müze-i Hümayûn'a eser göndermekteydi. Müzenin resmen açılmasından önce de İstanbul'a eski eser gönderen yöneticiler vardı. Örneğin 1853'te Selanik valisi Yusuf Sıddık Mehmed Paşa, Hippolyt'in tasvirlerinin bulunduğu mermer lahitleri, bilahare Girit'teki Dreros'tan da dört yazıtı İstanbul'a gönderdi (Eldem, 2015, s. 141; Shaw, 2015, s. 89). W. Shaw bu durumun gerekçesini, Yunanistan'daki gelişmeler sonucu vilayetin imparatorluktan ayrılma ihtimaline bağlar. Ona göre valiler “*Selanik'in sahibinin Osmanlı Devleti olduğunu*” kanıtlama çabasındaydı. Ancak tüm eserler de İstanbul'a gönderilmemekteydi. Bu anlamda Selanik Mekteb-i İdadisi bölgedeki eski eserlerin toplandığı önemli bir mekan haline dönüştürüldü (BOA, MF.MKT, 131/44, H. 28-02-1309). Balkanlar'daki ulusalcı ayaklanmalar ülkenin bütünlüğünü tehdit ederken Müze-i Hümayûn, adeta Osmanlı Devleti'nin merkezî bir yapıda olduğunu göstermeye çalışmaktaydı. Keza Osmanlı Devleti, Avrupalı devletler tarafından parçalanmaya çalışılırken müze, ülkenin eski eserlerini korumayı amaçlamaktaydı (Shaw, 2015, s. 104, 231-238).

Osmanlı'da eski eserlerin korunmasına yönelik yasaların genellikle “*tepkisel*” hazırlandığı söylenmelidir (Pulhan, 2001, s. 138-139; Çelebi, 2018, s. 358-359). Osmanlı bürokratları tarafından eski eserlerin ülkeden çıkarılmasını engellemek ve bu husustaki hukuki boşluğu doldurmak amacıyla ilk olarak 13 Şubat 1869'da *Âsâr-ı Atika Nizamnamesi* hazırlandı (Shaw, 2015, s. 168-170; Şahin, 2019, s. 554-555; Gerçek, 1999, s. 265-266; Mumcu, 1969, s. 66; Kutlu Dilbaz, 2018, s. 105)². Nizamnamenin titizlikle uygulanmasına çalışıldı. Ancak nizamnameye rağmen arkeo-diplomasi ve diğer yollarla eski eserlerin yağmalanmasından şikayetçi olan Nâfia Nezâreti kazıların yabancılara tamamen yasaklanmasını teklif etti. Ayrıca eski eserler tüzüğü yetersiz görülmekteydi. Bunun üzerine Fransa'nın eski eser tüzüğü esas alınarak 47 maddelik yeni bir nizamname hazırlandı. Taslak 21 Haziran 1870'te hükümete sunuldu. Fakat bu hazırlıkların olgunlaşması uzun bir süre aldı (Karaca, 2004, s. 385). Bununla birlikte eski eser nizamnamelerinin hazırlanmasında Batılı ülkelerin tüzüklerinin dikkate alınması arkeoloji ile diplomasiyi ilişkisini gösteren önemli bir örnektir.

Dönemin Sadrazamı Âlî Paşa'nın ölümünün ardından Mahmut Nedim Paşa 8 Eylül 1871'de sadrazamlığa getirildi. Göreve geldiğinde merkez ve taşra bürokrasisinde büyük bir değişime giden M. Nedim Paşa, Tanzimatçı devlet adamlarını görevden uzaklaştırdı. Aynı zamanda Avrupa eksenli politikalar yerine Rus yanlısı politikaları benimsedi (Akyıldız, 2003, s. 374-375). Bu değişimden Müze-i Hümayûn da nasibini aldı. 1871'de müze kapatılarak İngiliz E. Goold müdürlük görevinden alındı. Müzedeki eserler Avusturyalı ressam ve aynı zamanda vapur acentesi memuru Pio Francesco Carlo Terenzio'nun yönetimi ve korumasına bırakıldı. Bu süreç içerisinde Terenzio'nun dikkate değer bir çalışması olmadı (Yücel, 1990, s. 50; Ogan, 1947, s. 4; Su, 1965, s. 37-38). Avusturya ajanı olduğuna yönelik söylentilere rağmen Terenzio'ya görev verilmesi dikkat çekicidir (Mumcu, 1969, s. 66).

Artan tepkiler üzerine Mahmut Nedim Paşa 1872'de azledince yerine Midhat Paşa sadrazamlık makamına getirildi. Mithat Paşa'nın bu görevi fazla sürmese de bu dönemde Maarif Nâzırı Ahmed Vefik Paşa tarafından Müze-i Hümayûn 1872'de tekrar açıldı. Müzenin yönetimine Berlin'de Friedrich Wilhelm Üniversitesinde Felsefe Fakültesinde eğitim almış Avusturya Lisesi Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier getirildi (Ogan, 1947, s. 4-5; Mumcu, 1969, s. 69; Saatçı Ata, 2021, s. 459-482). Dr. Dethier önemli çalışmalara imza attı. 1874'te yeni bir eski eserler nizamnamesi hazırlandı. Nizamnamede ilk olarak eski eserlerin tanımı yapıldı. “*Eski dönemlerden kalan sanat eserleri*” eski

² Bazı kaynaklarda ilk “*Âsâr-ı Atika Nizamnamesi*”nin 1867'de hazırlanarak eski eserlerin idaresinin Maarif Nezaretine bırakıldığı bildirilmektedir (Karal, 1977, s. 218-219). Ancak diğer kaynaklarda bu bilgi bulunmamaktadır.

eser olarak nitelendirildi. Eski eserler “*meskukat*” ve “*nakli mümkün olan veya olmayan*” olmak üzere iki gruba ayrıldı. Nizamnameye göre yer altından çıkarılmayan tarihi eserler yani toprağın üstünde bulunanlar devlete aitti. İzin alınarak yer altından çıkarılan eserlerin üçte biri devlet hazinesine, üçte biri kazıyı yapana ve üçte biri de arazinin sahibine pay edilecekti. 1874 nizamnamesi ilk etapta ülkedeki eski eserleri koruyarak görünmekle birlikte esasen eski eserlerin ülke dışına çıkarılmasının önünü açtığı ve yasallaştırdığı gerekçesiyle eleştirildi (Shaw, 2015, s. 110-113).

Eski eserlerin korunmasında 1874 nizamnamesi yetersiz kaldı. Bu durum Avrupalı arkeologların eski eserleri ülkelerine götürme konusundaki taleplerini iyice arttırdı. Gelinek noktasında hem müze yönetimi hem de kamuoyu rahatsızdı. Dethier, 1881’de ölümüne kadar - Troya Hazinesinin geri alınması davası ve Zeus/Bergama Sunağının Berlin Müzesi’ne götürülmesi hususunda ciddi eleştiriler olsa da (Sönmez, 2020, s. 185-187)- görevini başarılı bir şekilde yerine getirdi. Dr. Dethier’in ölümünün ardından Berlin Müzesi’nin başkatipliği olan Dr. Millhofer’in müze müdürlüğüne atanması düşünüldü. Hatta Berlin Sefiri Sadullah Paşa aracılığıyla şartlarda anlaşma noktasına gelindi. Ancak yaklaşık 20 yıllık bir yabancı uzmanlar tecrübesinden sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından 1881’de müzenin yönetimine Sadrazam Ethem Paşa’nın oğlu Osman Hamdi Bey getirildi (Ogan, 1947, s. 5; Hisar, 2010, s. 30; Sönmez, 2020, s. 99). Bilahare 1910’da Osman Hamdi Bey vefat edince müdür olarak kardeşi Halil Ethem Bey atandı (Eyice, 1995, s. 19).

Osman Hamdi Bey’in Müze-i Hümayûn müdürü olması üzerine nizamnamenin yenilenmesi konusunda yeni bir adım atıldı. 1874 nizamnamesinin eksikliklerini tamamlamak üzere hazırlanan yeni nizamname 1884’te kabul edildi. 1884 tarihli nizamnamede daha kesin sınırlar çizilmişti. Buna göre Türkiye’de arkeolojik kazı ve eski eser araştırması yapmak isteyenlere bulacakları eserlerin asıllarını Müze-i Hümayûn’a teslim etmeleri şartıyla izin verilecekti (Düstûr, 1302, s. 89-97; Shaw, 2015, s. 114). Yeni nizamnameye göre doğada herhangi bir şekilde bulunan veya kazılarla ortaya çıkarılan tarihi eserler doğrudan devlete aitti. Bu tür eski eserlerin alınıp götürülmesi yahut zarar verilmesi kanunsuz idi (Shaw, 2015, s. 146).

Nizamnamede arkeolojik mekanların gelişi güzel karıştırılması veya eserlerin alt üst edilmesi eserlerin tahribi olarak kabul edildi. Yazılı veya resimli taş ya da eserlerin bulunduğu yerden kaldırılması da yasaklandı. Arkeolojik alandaki değerli taşların resimlerinin çizilmesi, ölçülerinin alınması, dökümlerinin çıkarılması ve bu mekanların çevresine iskele kurulması suç sayıldı. Ayrıca arkeolojik bir alan olarak tespit edilen bölgeye 250 metreden fazla yakın yerlerde izinsiz inşaat yapmak da yasaklandı (Düstûr, 1302, s. 90; Shaw, 2015, s. 147). Ancak nizamnameler çerçevesinde arkeolojik araştırma izni alanlar, kuralları istismar etmekteydi. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti yeni önlemler alma ihtiyacı hissetti. Bu anlamda 1897’de çıkarılan yedi maddelik bir kararname ile arkeolojik inceleme de dahil ilmi araştırma yapmak için izin isteyenlerin uzmanlık alanlarını belgelemeleri ve Dâhiliye Nezareti’nden de tavsiye mektubu almaları zorunlu hale getirildi (Karaca, 2004, s. 388).

Osmanlı’nın son eski eserler nizamnamesi 23 Nisan 1906’da hazırlandı (Âsâr-ı Atika Nizamnamesi, 1322, s. 1-16). Eski eserlerle ilgili net bir yaklaşım geliştiren bu nizamname, eski eserleri denetleme konusunda Müze-i Hümayûn’a tam yetki veren bir yönetiminin eseri idi. Nizamnamede hem tarihi eserlerin hem de müzenin kapsamlı bir tarifi yapıldı. Ayrıca devlete ait arazi veya mülklerde ya da özel kişi ya da kişilerin mülklerinde mevcut olduğu bilinen ya da ortaya çıkarılan tüm eski eserlerin mülkiyetinin de Osmanlı Devleti’ne ait olduğu bildirildi. 1884 nizamnamesinde Osmanlı ülkesinde yaşamış eski halkların arkeolojik eserlerinin kontrolünün Osmanlı Devleti’ne ait olduğu belirtilmekteyken 1906’da hazırlanan nizamnamede daha yakın

geçmişe ait eski eserler de Osmanlı'nın kontrolüne alındı (Shaw, 2015, s. 168-170). Zaman içerisinde taşınmaz eski eserlerin korunmasında hukukî eksiklik hissedilmeye başlanınca 28 Temmuz 1912'de *Muhafaza-i Abidât Nizamnamesi* yürürlüğe konuldu (Çal, 1990, s. 354).

4. Eski Eserlerin Siyasi Sembol Haline Dönüşmesi

İstanbul'da Müze-i Hümâyûn'un kurulmasından sonra Osmanlı müzeciliğinin en önemli dönüm noktası Osman Hamdi Bey'in müzenin müdürlüğüne getirilmesi oldu. Onun döneminde müzecilik alanında çok önemli çalışmalar gerçekleştirildi. Avrupa devletlerinde ve Yunanistan'da eski eserler siyasal ve simgesel anlam kazanırken Osmanlı yöneticileri de eski eserlere kayıtsız kalmadı. Bu süreçte özellikle Helenistik dönemden kalan eserlere farklı bir anlam yüklendi. Müzedeki tarihi eserler, askerî eserlerin yerini aldı. Bu şekilde Helen-Bizans döneminden kalan eserler müzenin omurgasını oluşturdu. Helenistik dönemden kalma eserler bir mesaj vermek amacıyla müzenin merkezî ve görünür yerlerinde sergilenmeye başlandı. Ana salonun üç bölümüne farklı şehirlerden getirilmiş birer eser yerleştirildi. Aydın civarında bulunan bir Apollon heykel başı ve gövdesi ile Selanik'ten getirilen bir kabartma eser serginin odak noktasını oluşturdu. Roma ve Bizans dönemleri dışındaki eserlere daha az ilgi gösterilerek Osmanlı ülkesinin Avrupalı olduğuna vurgu yapılmaktaydı. Yani Müze-i Hümâyûn, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yakınlaşmasını sağlamayı temel hedef almıştı (Çelik, 2016, s. 105; Shaw, 2015, s. 76-77, 213). Osman Hamdi Bey'in gayretleriyle Sayda lahitleri gibi son derece kıymetli eserler de müzeye kazandırıldı. Bu haliyle Müze-i Hümâyûn, Louvre, Berlin, British Museum, Münih Glyptothek, Atina ve Vatikan müzeleri gibi önde gelen müzeler derecesinde "*XIX. yüzyılın ruhunu ortaya koymaktaydı*" (Çelik, 2016, s.68).

Osmanlı yöneticileri eski eserlerin sanatsal yahut kültürel değerinden ziyade siyasi değerini önemsemektedir. Keza yabancı arkeologların, Osmanlı topraklarında tespit ettiği eski eserleri kendi ülkelerine götürmesi egemenlik ve mülkiyet hakları açısından da eleştirilmekteydi. Bu bağlamda eski eserlerle ilgili bilincin ve farkındalığın artması, yabancılara eski eserler hediye edilmesinin önüne geçilebilmesine zemin hazırladı. Osmanlı yöneticilerinin eski eserleri benimsemesi Balkanlar ve Anadolu'da yaşamış eski halkların kabul edilmesi anlamında da yorumlanmaktaydı (Shaw, 2015, s. 115, 147-153).

Osmanlı Devleti ile Yunan Krallığı arasında da eski eserlerle ilgili bir rekabet vardı. Bu anlamda Türkiye'den bazı eski eserler kaçırılarak Atina'ya götürülmekteydi (Koşay vd., 2013c, s. 33). Siyasi alandaki rekabet kültürel alanda da kendini göstermekteydi. Müze-i Hümâyûn ise devletin egemenliğini kaybettiği topraklarda dahi ülkenin eski eserlerini korumaya çalışmaktaydı.

5. Eski Eserlerle İlgili İlmî Faaliyetlere Katılma

Avrupalı devletler tarafından organize edilen ilmi faaliyetlere Osmanlı Devleti'nin katılımı bir diğer arkeo-diplomasi göstergesi kabul edilebilir. Bu anlamda 13-15 Ağustos 1892'de Moskova'da düzenlenen "*Mebhasül-Beşer ve İlm-i Asar-ı Atika Kongresi*" [Beynelmillel Antropoloji ve Tarih Öncesi Arkeoloji Kongresi] ile açılacak "*Coğrafya ve Hayvanat Sergilerine*" Osmanlı Devleti adına Müze-i Hümâyûn müdür yardımcısı Halil Ethem Bey gönderildi. İlk etapta tasarruf amacıyla Osmanlı'nın Moskova Sefareti memurlarından birisinin bu işle görevlendirilmesi düşünülse de Sultan II. Abdülhamid aşırı hassas davranarak konunun uzmanı olan Halil Bey'in gönderilmesine karar verdi (BOA, HR.TH, 120/28, M. 14-06-1892; BOA, İ.MMS, 131/5632, H. 20-12-1309; Karaca, 2004, s. 384).

Osmanlı Devleti'nin katıldığı bir diğer kongre 1905'te Atina'da düzenlenen “*Birinci Uluslararası Arkeoloji Kongresi*” idi. Yunan Hükümeti tarafından 6-12 Nisan 1905 tarihinde Atina'da düzenlenen kongreye on dokuz ülkeden üniversiteler, bilimsel topluluklar, müzeler ve hükümet organlarını temsilen 459 delege ile 406 ilgili üye katıldı. Yunan Hükümetinin davetiyle Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere müze müdürü Osman Hamdi Bey ve Atina sefirinin kongreye katılması uygun bulundu (BOA, HR.İD, 2115/30; BOA, Y.A.RES, 130/10; BOA, İ.HUS, 127/33; BOA, HR.TH, 316/69; BOA, Y.MTV, 271/88).

Kongreler dışında yurtdışındaki eski eser cemiyetleriyle ilişkiler de arkeo-diplomatik bir temas niteliğindedir. Bu anlamda Danimarka'nın başkenti Kopenhag'ta kurulan ve başkanlığını Danimarka Kralı VII. Frederick (Frederik Carl Christian)'in yaptığı “*Âsâr-ı Atîka-i Şimalî Cemiyeti*” tarafından 4 Şubat 1862'de Sultan Abdülaziz'e padişahın adının da kaydedilerek cemiyetin üye sayısının artırılmasına yönelik bir davet yazısı ve bir kitap gönderildi (BOA, İ.HR, 191/10714, H. 04-09-1278). Padişah da buna karşılık jest olarak cemiyete bir miktar nakit bağışında bulundu (BOA, HR.TO, 442/41, M. 24-01-1863; BOA, HR.TO, 106/28, M. 17-09-1863). Danimarka Kralı VII. Frederick meraklı ve hevesli bir antikacıydı. Arkeolog P.V. Glob'a göre “*Danimarka antikalarına olan geniş ilginin uyanmasına herkesten çok o yardımcı*” olmuştu (www.genealogieonline.nl, 2024). Kral VII. Frederick'in bu adımı sonraki yıllarda Osmanlı ülkesinde arkeolojik araştırma yapacak Danimarkalı araştırmacılar için bir başlangıç oldu. Böylece Osmanlı Devleti kongreler aracılığıyla arkeo-diplomasinin farklı bir yönünü inşa ediyordu.

Sonuç

Arkeolojinin uluslararası ilişkilerle ciddi bir bağı bulunmakta olup Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda takip ettiği diplomasinin en kritik unsurlarından birisini eski eserler oluşturmaktaydı. Araştırmada irdelenmeye çalışılan arkeo-diplomasi kavramına; arkeolojik eserlerin diplomasinin bir unsuru olarak kullanılması çerçevesinde anlam yüklendi. Osmanlı hükümetleri tarafından İngiliz, Fransız, Alman vb. ülke vatandaşlarına verilen arkeolojik kazı izinlerinin önemli bir kısmının Osmanlı'nın diplomatik gündemi çerçevesinde faaliyetine devam ettiği söylenmelidir. Uluslararası araştırma gezileri veya eski eser araştırmalarının başlatılması da büyükelçilerin diplomatik becerileriyle ilintiliydi. Keza kazıların sürdürülmesinin temel şartı uluslararası ilişkilerin düzeyi idi.

Arkeolojinin diplomatik bir araç olarak kullanılması bağlamında Batılı uzmanların Müze-i Hümayûn'da görevlendirmeleri dikkat çeken ilk husustur. İngiliz bir tarih öğretmeni olan E. Goold ile başlayan görevlendirmeler, Avusturyalı ve ardından Alman ekolünden gelen isimlerle devam etti. 1881'de yaklaşık yirmi yıllık tecrübe sonucunda bir Osmanlı aydını, Osman Hamdi Bey müze müdürü olarak göreve başladı.

Eski eser nizamnamelerinin hazırlanmasında Batılı ülkelerin tüzüklerinin dikkate alınması da bir diplomatik adım olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda Fransız eski eserler taslağının dikkate alınarak bir tüzük taslağı hazırlanması, bilahare Alman müze müdürü Dr. Dethier'in 1874 nizamnamesini hazırlaması kayda değer adımlardır. Keza kazı izni almak amacıyla yürütülen diplomatik girişimler de arkeo-diplomasi kapsamında görülmelidir.

Esasen Osmanlı bürokrasisi yabancı arkeologları potansiyel bir suçlu veya casus olarak değerlendirmekteydi. Ancak Hükümet konuya daha farklı yaklaşmaktaydı. Bu anlamda Avrupalı arkeologların kazı izni alma, bulunan eserlerin yurtdışına götürülmesi ve ülkelerinin müzelerine eski eser kazandırma hususunda çoğu zaman elçilerin kimi zaman ise imparatorların devreye girmesi yine arkeo-diplomasinin göstergelerindedir. Hatta bu tür faaliyetler kimi zaman diplomasinin sınırlarını

aşarak bir anlamda baskı siyasetine de sebep olmaktadır. Keza birçok Avrupalı devletin katılımıyla yürütülen eski eserlerle ilgili ilmi faaliyetlere katılma da arkeo-diplomasinin bir uzantısı idi.

Son olarak Osmanlı'nın uyguladığı arkeo-diplomasiden umulan faydanın sağlanıp sağlanmadığı sorusuna cevap aranmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı bürokratları görevlerini mevcut nizamnameler çerçevesinde yürütmeye çalıştı. Merkezî yönetim ise eski eserlere bir taraftan siyasi bir anlam yükleyip korumaya çalışırken öte yandan çeşitli Avrupa ülkelerine yakınlaşmanın veya tepki göstermenin bir aracı olarak kullandı.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), 808/60538, (H. 29-01-1314)

Dahiliye Nezaret, Mektubi Kalemi Belgeler, (DH.MKT), 1730/61, 1-1, H. 22-10-1307; DH.MKT, 214/36, 3-1, H. 03-09-1311.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 2115/30;

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT), 829/60; HR.MKT, 807/87, 1-2; 532/40, 4.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 120/28, M. 14-06-1892; HR.TH, 316/69.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 106/28, M. 17-09-1863; HR.TO., 442/41, M. 24-01-1863.

İrade Hariciye (İ.HR), 191/10714, H. 04-09-1278.

İrade Hususi (İ.HUS), 127/33;

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 131/5632, H. 20-12-1309

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 131/44, H. 28-02-1309; MF.MKT, 325/37, H. 01-02-1314.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 272/79, H. 16-09-1310.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 130/10.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 271/88; Y.MTV, 76/92, H. 17-09-1310.

Düstûr ve Nizamnâmeler

Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi. (1302). *Düstûr*. Tertip 1, Zeyl 4, Babıali, Şura-yı Devlet Düstûr Encümeni tarafından tertip olunmuştur, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 89-97.

Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi. (1322). İstanbul: Asır Matbaası, 1-16.

Kitap ve Makaleler

Akyıldız, A. (2003). Mahmud Nedim Paşa. *İslâm Ansiklopedisi*. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 374-376.

Archaeology (2024). Archaeology and Soft Power: Cultural Diplomacy Between Türkiye and the UK. <https://www.lse.ac.uk/contemporary-turkish-studies/assets/images/PDF/2022-23/Archaeology-and-Soft-Power-cultural-diplomacy-between-T%C3%BCrkiye-and-the-UK.pdf> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 18.11.2024).

Atasoy, S. (1983). Türkiye’de Müzecilik. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. 6 (M. Anğ vd., yay.haz.) içinde (s. 1458-1471). İstanbul: İletişim Yayını.

Bowen, H. (1948). *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*. London: İngiliz Kültür Heyeti için Longmans Green an Co. Ltd. London New York Toronto Yayını.

- Boyle, A. (2024). Archaeo-diplomacy: US gives million-dollar cup back to Iran, <https://www.nbcnews.com/sciencemain/archaeo-diplomacy-us-gives-million-dollar-cup-back-iran-8c11281668> adresinden erişildi. (E.T. 18.11.2024).
- Cinoğlu, U. (2002). *Türk Arkeolojisinde Theodor Makridi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Çal, H. (1990). Türkiye'de Cumhuriyet Devri Taşınmaz Eski Eser Tahribatı ve Sebepleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34/1-2, 353-378.
- Çelebi, M. (2007). Antalya Bölgesinde İtalyan Arkeoloji Heyetleri. *Adalya* X, 387-402.
- Çelebi, M. (2018), İtalyanların Bodrum ve Çevresindeki Arkeolojik Faaliyetleri (1919-1928). *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIII/2, 357-373.
- Çelik, C. (2022). Was There Antiquities Law and Regulations Before the Âsâr-ı Atika Nizâmname of 1869? *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/7, (Ocak), 167-88.
- Çelik, Z. (2016). *Asar-ı Atika, Osmanlı İmparatorluğunda Arkeoloji Siyaseti*. (A. Gür, çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayını.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*. II, (O. Akınhay, çev.). İstanbul: Papirüs Yayını.
- Demirhan, H. (2012). Yunan İsyanı'nda (1821-1832) Londra Yunan Komitesi ve İngiliz Yunanseverlerin Faaliyetleri. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 22, 41-64.
- Elçi, İ. H. (2019). Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci. *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 9, 23-38.
- Eldem, E. (2015). "Μια νέα ματιά σε μια αρχαία πόλη: Η Θεσσαλονίκη στην οθωμανική Αρχαιολογία, 1882- 1912", *Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012*. (D. Keridis, edt.) içinde (s. 123-144). Thessaloniki, Epikentro.
- Eldem, E. (2017). Theodor Makridi Bey ve 1907 Boğazköy Kazısı. *Bir Anadolu İmparatorluğunun Keşfi*. (M. Doğan vd. edt.) içinde (s. 159-192). İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayını.
- Eroğlu, S. (2012). Arşiv Belgeleri Bağlamında, W.M. Ramsay'in Pisidia Antiokheia Çalışmalarının Yeniden Değerlendirilmesi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25, (Mayıs), 125-138.
- Eyice, S. (1995). Eldem, Halil Ethem (1861-1938). *İslâm Ansiklopedisi*, 11, İstanbul: TDV Yayını, 18-21.
- Eyice, S. (1997). Hadım Hasan Paşa Külliyesi. *İslâm Ansiklopedisi*. 15, İstanbul: TDV Yayını, 5-7.
- Gerçek, F. (1999). *Türk Müzeciliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hisar, A. Ş. (2010). *Türk Müzeciliği*. (N. Turinay, yay.haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- <https://www.genealogieonline.nl/en/ancestral-trails-2016/I69086.php> adresinden erişildi. (E.T. 06.10.2024).
- İpşirli, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı (Osmanlı Diplomasisi). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. I, (E. İhsanoğlu, edt.) içinde (s. 157-220). İstanbul: IRCICA Yayınları.
-

- Karaca, A. (2004). Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Bilinci. *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV Sempozyumu Bildirileri (18-22 Eylül 2000, Çeşme)*. Ankara: TTK Yayını, 381-391.
- Karaduman, H. (2004). Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi. *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XXV/29, (Aralık), 73-92.
- Karal, E. Z. (1977) *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*. VII, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Keyman, E. F. (2022). Diploması. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, (Y. Saraç, başeditör) I, 2. Basım, Ankara: Tübitak Bilim Yayını, 323, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/diplomasi> adresinden erişildi. (E.T. 30.10.2024).
- Koşay H. Z. vd., (2013a). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*. I, 1. Kitap, Ankara: TTK Yayını.
- Koşay H. Z. vd., (2013b). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*. I, 2. Kitap, Ankara: TTK Yayını.
- Koşay H. Z. vd., (2013c). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*. II, Ankara: TTK Yayını.
- Kuran, E. (1988). *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri 1793-1821*. 2. Baskı, Ankara: Türk Kült. Araş. Enst. Yayını.
- Kurat, Y. T. (1968). *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880*. Ankara: AÜDTCF Yayını.
- Kurnaz Şahin, F. (2022). Büyük Taarruz'un Kazanılmasının İngiliz Prestij Faktörüne Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (100. Yılında Kocatepe-Büyük Taarruz Özel Sayısı), 108-128.
- Kutlu Dilbaz, B. (2014). *Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kutlu Dilbaz, B. (2018). *Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası*. İstanbul: Okur Tarih Yayını.
- Luke C. & Kersel M. M. (2013). *U.S. Cultural Diplomacy and Archaeology Soft Power, Hard Heritage*. New York: Routledge Published, Routledge Studies in Archaeology.
- Mumcu, A. (1969). Eski Eserler Hukuku ve Türkiye. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XXVI (3-4), 45-78.
- Muşmal, H. (2009). *Yabancıların İzinde Osmanlı; Konya ve Çevresinde Araştırma Yapan Yabancılar 1876-1914*. Konya: Me-sa Yayını.
- Ogan, A. (1947). *Türk Müzeciliğinin 100üncü Yıldönümü*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbullu Sevenler Grubu Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2002). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 13. baskı.
- Özkan, S. (1999). Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı ve Müzecilik Faaliyetleri. *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*. (N. Bilgi vd. ed.) içinde (s. 449-478). İzmir: Beta Basım Yayın.

- Poole, S. L. (1999). *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*. (C. Yücel, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- Pulhan, G. (2001). Mehmet Özdoğan ile Arkeoloji-İdeoloji-Devlet İlişkileri Üzerine. *Cogito*. 28, 138-150.
- Saatçi Ata, M. B. (2021). Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Belgi Dergisi* 21, (Ocak), 459-482.
- Serbestoğlu, İ. (2020). Antikiteye Emperyal İlgisi: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Baalbek'te Arkeoloji ve Turizm. *Doç. Dr. İlknur Karagöz'e Armağan*. (N. İpek-İ. Serbestoğlu, edt.) içinde (s. 361-389). Trabzon: Serander Yayınları.
- Sezer, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl). *AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 21/33, 105-124.
- Shaw, W. M. K. (2015). *Osmanlı Müzeciliği*. (E. Soğancılar çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı.
- Smith, M. F. (1977). An Association Copy of Charles Fellows' 1838 Journal. *Belleten* XLI/162, (Nisan)'den ayrı basım, 383-387.
- Sönmez, A. (2011). Truva Hazinelelerinin Peşinde Bir Hukuk Mücadelesi: Osmanlı Devleti ve Schliemann Davası. *OTAM* 29, (Bahar), 215-228.
- Sönmez, A. (2020). *Yitik Miras Zeus Sunağı Avrupa'nın Kısacasında Âsârı Atika Politikası*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Su, K. (1965), *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*. İstanbul: ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları.
- Şahin, G. (2007). Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVI/42, (Eylül), 101-125.
- Şahin, G. (2019). XIX. Yüzyılın Sonlarında Yabancı Arkeologların Sivas ve Çevresinde Eski Eser (Âsâr ı Atika) Araştırmaya Yönelik Talepleri. *Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu*. I, (H. Yekbaş-A. Yüksel, edt.) içinde (s. 551-558). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayını.
- Şahin, G. (2021a), Osmanlı Devleti ile Yunan Krallığı Arasında Yaşanan Eski Eser (Âsâr-ı Atika) Rekabeti ve Avrupalı Devletlerin Rolü (1821-1914). *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Türk-Yunan İlişkileri Özel Sayısı* 5, (Ağustos), 117-137.
- Şahin, G. (2021b). Osmanlı Döneminde Selanik Vilayetinde Eski Eserler ve Müze Kurulmasına Yönelik İlk Adımlar (1869-1912). *Tarih İncelemeleri Dergisi* 36/1, 335-362.
- Şahin, G. (2022). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Diplomat Arkeologların Eski Eser Araştırmaları. *Tarih Dergisi* (77), 259-295.
- Turan, N. S. (2004). Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgisinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. ve 19. Yüzyıllar). *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2, 57-86.
-

- Turan, N. S. (2023). *İmparatorluk ve Diplomasi Osmanlı Diplomasinin İzinde*. 4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tütüncü Çağlar, F. (2017). *From Raqqa with Love: The Raqqa Excavations by the Ottoman Imperial Museum (1905-06 and 1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Victoria, Art History and Visual Studies.
- Ünal, F. (2015). *Ruslar Bizansın Peşinde, İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894-1914)*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayını.
- Yücel, E. (1990). Çağdaş Müzeciliğin Neresindeyiz. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 79-358, 47-52.
- Yüksel, A. (2012). II. Abdülhamid Döneminde Bilimsel, Kültürel ve Turistik Amaçlarla Osmanlı Ülkesine Gelen Almanlar. *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/5, October, 413-433.